

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۹

فصلنامه علمی پژوهشی آفاق فقاقت

دوره دوم، شماره سوم، پاییز ۱۴۰۳، ص ۶۷ تا ۹۱

تحلیل محتوای فقهی- تربیتی پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه در روایات مبتنی بر اندیشه‌های تربیتی شهید مطهری رحمته الله علیه

محدثه معینی فر استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی،
دانشگاه بین المللی امام خمینی رحمته الله علیه، قزوین

Moeinifar@isr.ikiu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نیکی یک عمل در اسلام مبتنی بر حسن فاعلی و حسن فعلی است که اسلام با روش‌های گوناگون مانند بیان پیامد فعل یا ترک فعل در پی ایجاد انگیزه یا به عبارت فقهی، نیت صحیح و خالصانه در افراد برای انجام اعمال واجب و مستحب است. این پژوهش با روش تحلیل محتوا در پی پاسخ به این سؤال است که تحلیل فقهی- تربیتی پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه در روایات مبتنی بر اندیشه تربیتی شهید مطهری رحمته الله علیه شامل چه مواردی است؟ در روایات، توجه به پیامدهای روحی- جسمی، دنیوی- اخروی و اجتماعی- فردی به خوبی موضوع و مبانی تربیت را پوشش می‌دهد و پیامدهای پرداخت صدقه به افرادی خاص و در مقابل، لزوم عدم پرداخت به برخی دیگر، پرداخت صدقه برای اموات، تأخیر یا بی‌میلی یا منت نهادن در پرداخت صدقه، صدقه آشکار و پنهان، صدقه کافر و مؤمن و در نهایت پیامدهای پرداخت یا عدم پرداخت صدقه در ارتباط با خداوند یا بهشت و جهنم که بیشتر در قالب حسن فاعلی می‌گنجد، ویژگی‌ها و اهداف تربیت را در مکتب اسلام به تصویر میکشد.

نوع مقاله : علمی - پژوهشی

کلیدواژه: پیامد، تحلیل محتوا، صدقه، روایات، مطهری

مقدمه

آشنا کردن هر فرد با پیامد افعال خود از روشهایی است که در مکاتب مختلف اخلاقی از آن بهره گرفته می شود. بر اساس دیدگاه پیامدگرایی، بهترین عمل، عملی است که دارای بهترین نتیجه باشد، حتی اگر ماهیتی شر و بد داشته باشد؛ اما از دیدگاه اسلام، حسن فاعلی و حسن فعلی با هم، ملاک خیر بودن یک عمل است. یکی از روشهای غیرمستقیم بیان حسن فعلی یک عمل، بیان پیامدهای انجام یا ترک آن فعل است. به علاوه، حسن فاعلی نیز با این بیان ارتباط وثیقی دارد، زیرا درک درست مکلف از ابعاد مختلف یک عمل می تواند در ترغیب آگاهانه وی به سوی انجام آن عمل مستحب یا واجب مؤثر باشد.

صدقه در این پژوهش به معنای اعم از زکات و صدقه است، زیرا لفظ «صدقه» در روایت برای زکات نیز به کار برده شده است. صدقه و زکات از عبادات مالی هستند که به مناسبت ابعاد متفاوت خود، در ساحت های مختلفی چون اخلاق و اقتصاد و هم اکنون تربیت نیز مطرح هستند و در ارتباط با این ساحتها، آورده های نوینی را عرضه می کنند.

چارچوب مفهومی

با جستجو در کتب فقهی متقدمان، می توان اذعان کرد که صدقه در معنای اخص خود تعریف دارد، اما در معنای اعم تعریفی ندارد، زیرا «صدقه و زکات از مواردی هستند که تداخل معنایی دارند» (مروارید، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۲۰۹) و صدقه واجب یا زکات بیشتر محل بحث فقیهان بوده است. «زکات، در لغت به معنای طهارت و مشتقات آن در آیات مختلف قرآن به کار رفته است، مانند آیات ۷۳ تا ۸۰ کهف، ۹ شمس، ۲۱ نور و ۲۳۲ بقره و از شهید نقل شده است که زکات بر مطلق عمل صالح دلالت دارد که ظاهر آن مجازی است» (نجفی، ۱۳۶۳، ج ۱۵، ص ۲).

تعاریف مختلفی از زکات در کتب فقهی وجود دارد: «حقی است که در مال، واجب می شود و در وجوب آن، نصاب معتبر است» (حلی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۴۸۵؛ علوی عاملی، بی تا، ج ۲، ص ۲)، «صدقه ای است که بالاصاله متعلق به نصاب است» (سیوری، بی تا، ج ۱، ص ۲۱۸)، «میزان معینی است که در مال یا ذمه فرد ثابت می شود تا طهارت و رشد در مال را در پی داشته باشد» (مکی عاملی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۲۷۵)، «صدقه ای است که مقدار آن در شرع از ابتدا (جیبی عاملی، بی تا، ج ۱: ۳۵۶؛ ابن بابویه قمی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۱۶۹؛ اسدی حلی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۹۹)، «در مال یا ذمه برای طهارت هر دو ثابت شده است» (ابن بابویه قمی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۱۶۹)، «زکات صدقه ای است که خداوند برای بندگان در اموال زکاتی آنها واجب کرده است، نه آنکه بر ذمه آنها باشد» (همدانی، بی تا، ج ۳، ص ۴۲) و گفته شده است: «زکات خارج کردن بعض اموال برای رشد باقی آن به واسطه برکات و افزایش درجه صاحب آن و تطهیر مال از حرام و صاحب آن از سرزنش ها و تهمت ها است» (نجفی، ۱۳۶۳، ج ۱۵، ص ۳). تعاریف بیشتری در این زمینه وجود دارند که از نظر صاحب جواهر، رد و تأیید آنها فایده ای نداشته و اطاله کلام است، زیرا این اختلاف در تعاریف، اختلاف

در معنای شرعی آن نیست و مراد از آن، کشف تمام معنای جدید آن نیست، بلکه مقصود از آن کشف فی الجمله است که از همه این تعاریف حاصل می‌شود و بهترین تعریف، همان تعریف شهید است (نجفی، ۱۳۶۳، ج ۱۵، ص ۳). سپس ایشان می‌فرماید: «ظاهر بر عدم وجوب ابتدایی خارج کردن بخشی از مال به جز زکات و خمس دلالت دارد و همه فقیهان بر آن اتفاق نظر دارند (همدانی، بی‌تا، ج ۱۳، ص ۱۲؛ طباطبایی یزدی، بی‌تا، ج ۲، ص ۴)، زیرا اصل، عموم، سیره قطعی-که قوی‌تر از اجماع است، بلکه حتی می‌توان در آن ادعای ضرورت نمود- و نصوص درباره وجوب زکات، بر این امر دلالت دارند. پس از این، ایشان بدون آنکه تعریفی از صدقه ارائه دهند، به طور کلی حکم انفاق را چنین بیان می‌کنند: «انفاق از آنچه خداوند به فرد بخشیده، مستحب مؤکد است، بلکه شایسته است که نفس خویش را ملزم به پرداخت مقدار معلومی از مال به حسب وسعت و توانایی مالی در هر روز یا هفته یا هر ماه کند» (نجفی، ۱۳۶۳، ج ۱۵، ص ۸). ایشان با آوردن حدیثی از سماعه بن مهران (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۸، ص ۱۶۹) با این مضمون که خداوند در اموال ثروتمندان حقوقی غیر از زکات را واجب نموده و آنان کسانی هستند که حق معلوم در اموالشان است و حق معلوم، غیر از زکات و شیء است که انسان بر نفس و مال خویش واجب می‌کند و بر او واجب است که به اندازه توانایی و وسعت مالی خویش آن را به انجام رساند، به گونه‌ای که آن را در هر روز یا هر جمعه یا هر ماه بر خود واجب کند (نجفی، ۱۳۶۳، ج ۱۵، ص ۹)، این بحث را مطرح می‌کنند که برخی فقیهان طبق این حدیث و برخی احادیث دیگر، بر وجوب پرداخت این نوع از صدقه تأکید دارند و حتی برخی با وجود انتخاب قول استحباب، بر این باورند که اگر آن در وقت‌های مذکور واجب دانسته شود و تعیین میزان آن را بر عهده مکلف گذاشته شود، دور از صواب نخواهد بود، درحالی‌که باتوجه به آیات قرآن درباره زکات می‌توان این نوع از صدقه را مستحب و ثواب را برای آن مفروض دانست، زیرا لفظ حق منافاتی با اراده استحباب از روایت ندارد و باتوجه به آیات مربوط به زکات هیچ منعی برای حمل روایت بر استحباب باتوجه به عدم اراده زکات از آن وجود ندارد (نجفی، ۱۳۶۳، ج ۱۵، ص ۱۲). البته گروهی نیز در ابتدا صدقه را به واجب و مستحب تقسیم کرده‌اند: «همانطور که در برخی روایات، زکات مستحب و واجب آمده است. پس ظاهر از سیاق این روایات، اتحاد نحوه استحقاق است به گونه‌ای که برای برخی واجب است و برای برخی مستحب است که غیر از این نه مورد واجب می‌باشد» (بحرالعلوم، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۲). همچنین، نوع دیگر زکات، زکات فطره است که «طبق روایات، زکات ابدان و بر این معنی است که بدن را از سیاهی معاصی پاک نموده و سبب نمو بدن و مانع مرگ می‌شود» (نجفی، ۱۳۶۳، ج ۱۵، ص ۵۳۲) و به تعبیر برخی، «کسی که آن را ندهد، از مرگ باید بترسد و تمام‌کننده روزه است» (موسوی گلپایگانی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۳۱۴) و بنا بر یک نظر، «اگر قبل از نماز عید پرداخت شود، زکات فطره و بعد از آن، صدقه است» (مروارید، ۱۴۱۰، ج ۲۹، ص ۳۷۵). در معنای اعم صدقه، وقف نیز وارد است. «وقف صدقه جاری یا دائم است و فی نفسه چون سایر عبادات استحقاق ثواب دارد» (آخوند خراسانی، ۱۴۰۶، ص ۱۰۷؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۱، ج ۳، ص ۱۳۲؛ موسوی خویی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۳۳؛ موسوی

گلبایگانی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۱۳۹، زیرا «روایات بر این دلالت دارند که صدقه بردو نوع است: نوعی از آن فروخته و هبه می شود که صدقات مستحب هستند و قسم دیگر که فروخته و هبه ن می شوند که همان وقف است» (آملی، بی تا، ج ۲، ص ۳۷۷). البته صدقه با هبه در تملیک اشتراک دارند و وجه تمایز این دو این است که صدقه برای خداوند (با قصد قربت) و قسم وقف و مقابل آن است و فصل عدم فروش و هبه، وجه تمایز آن است (اصفهانی، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۷۷).

برخی فقیهان متأخر، بابتی را به صدقه اختصاص داده (مروارید، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۱۴) و برخی نیز صدقه را تعریف کرده اند: «احسان به مال با قصد قربت» (زین الدین، ۱۴۱۳، ج ۶، ص ۱۷۰) یا «تملیک به قصد قربت» (روحانی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۶۳) و حتی به تعریف عرفی آن نیز اشاره می کنند که در کتب قبلی مغفول مانده است: «بذل مال و تملیک در سبیل خیر، احسان و اعانه است؛ چه قصد قربت باشد یا نباشد» (روحانی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۲۷۰). حتی برخی صدقه مستحب را به دو قسم تقسیم می کنند: مطلق و معین. صدقه مطلق، صدقه ای است که قصد از آن، خداوند است؛ اما صدقه معین متعلق به ۴ مورد اسب، حبوبات، متاع تجاری و زکات فطره است (مروارید، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۱۵۰)؛ بنابراین، با توجه به تعریف صدقه مستحب در فقه می توان آن را مالی در نظر گرفت که با قصد و نیت قرب الی الله اعطا می شود، اما بر اساس روایات، مصادیق دیگری نیز برای آن وجود دارد.

برخی درباره پیامد، مستحبات و مکروهات مربوط به صدقه مستحبی نیز به مواردی اشاره کرده اند و پیامدهای پرداخت صدقه مستحب را «ادای دین، برکت، افزایش مال، از بین بردن فقر، افزایش عمر، دفع ۷۰ نوع مرگ دلخراش، داروی مریض، تجارت با خداوند و غیره» (طباطبایی یزدی، ۱۴۲۳، ج ۶، ص ۴۰۸؛ موسوی گلبایگانی، ۱۴۱۳، ص ۱۰۰) معرفی می کنند که به تعبیر برخی، «تنوع زبانی روایات را برای تشویق به انجام آن نشان می دهد» (زینالدین، ۱۴۱۳، ج ۶، ص ۱۶۹). این موضوع به خوبی به دلالت های تربیتی صدقه و ارتباط آن با پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت آن اشاره دارد.

۱. روش تحقیق

تحلیل محتوا، تکنیکی باهدف استخراج داده از اسناد است که به دودسته کمی و کیفی تقسیم می شود. «در تحلیل محتوای کمی، بیشتر به شمارش فراوانی حضور یک واحد تحقیق مانند یک واژه یا اصطلاح و در آشکال پیشرفته تر، یک مضمون در متن پرداخته می شود؛ اما تحلیل محتوای کیفی را می توان روش پژوهشی برای تفسیر ذهنی محتوایی داده های متنی از راه فرایندهای طبقه بندی نظام مند، کدبندی و تم سازی یا طراحی الگوهای شناخته شده دانست» (قائدی و گلشنی، ۱۳۹۵، ص ۷۰-۶۵). این مقاله درصدد آن است که با بهره گیری از روش تحلیل محتوای کیفی با رویکردی سنتی و با استفاده از نمونه گیری هدفمند و کدگذاری ۹۳۴ حدیث با موضوع صدقه و زکات در نرم افزار MAXQDA ۲۰۲۰ به این سؤال اساسی پاسخ دهد که تحلیل فقهی-

تربیتی پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه در روایات مبتنی بر اندیشه تربیتی شهید مطهری علیه السلام شامل چه مواردی است؟ در این پژوهش از پایگاه تخصصی جامع الاحادیث برای جمع‌آوری روایات استفاده شده است. جهت اعتباربخشی به نتایج نیز یافته‌ها در اختیار صاحب نظران دیگر قرار گرفت تا صحت کدگذاری و مقوله‌ها مشخص شود. همچنین، پایایی تحقیق نیز از طریق فرمول اسکات محاسبه شده و این ضریب برای چهار متغیر و کدگذاری مجدد ده درصد از خبرها توسط کدگذار دوم بافاصله زمانی یک ماه، ۸۵ درصد است که پایایی قابل قبولی را نشان می‌دهد.

یافته های تحقیق

موضوع تربیت در راهکار تبیین پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه

ایشان با تعریف تربیت، اشارهای به موضوع تربیت می‌کند: «تربیت؛ یعنی پرورش دادن استعدادهای درونی. مربی بیش از صدی پنجاه تابع موضوع تربیت است؛ یعنی مربی باید استعدادهای موضوع تربیت را بشناسد، در جهت استعدادهای او کار کند و او را رشد بدهد» (مطهری، ۱۳۸۸، ج ۱۵، ص ۱۳۸)؛ پس در جای دیگر در توضیح این استعدادهای مینویسد: «از نظر اسلامی آن چیزی که در انسان باید پرورش بیابد و در واقع تربیت بشود چیست؟ انسان دارای جسم است و یک سلسله قوای جسمانی و دارای روح و یک سلسله قوای روحانی» (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲۲، ص ۵۵۶). باتوجه به اشاره فقیهان به زکات فطره و یادکردن از آن با عنوان زکات ابدان در کنار زکات اموال، به این دلیل که تکمیلکننده روزه در ماه رمضان است، صدقه در معنای اعم خود تربیت روحی و جسمانی انسان را در پی دارد که با مروری بر پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه در جدول ۱ نیز مشخص می‌شود.

جدول ۱- پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه بر روح و جسم

پیامد پرداخت	اموال	صدقه	بخشش گناہانی که به سبب قسمها می‌خورند
			بخشش گناہان
			باسخاوت شدن نفس انسان
			افزایش طاعت
			رہایی از پستی تنگ نظری
			دفع بلاها و بیماریها
			دفع جذام و پیسی
			دفع دیوانگی
			دورکردن طاعون
			دفع درد و توده معده
			مؤثرترین دارو
			دفع مرگ
			دفع ۷۰ نوع مرگ بد
			دفع ۹۰ نوع مرگ
دفع (مطلق) مرگ بد			
پیامد عدم پرداخت	اموال	صدقه	بخل
			انفاق در راه باطل و معصیت
			آسان کردن انجام بدی برای را او
			سختی و مشقت
پیامد عدم پرداخت	اموال	زکات	ظہور نیازمندی (۲ بار)
			ہلاکت (۲ بار)
			لعن بدنی کہ زکاتش پرداخت نشود
			از روزہ بیبہرہ است
پیامد عدم پرداخت	ابدان	زکات فطرہ	بدن را از سیاہی معاصی پاک می‌کند
			سبب نمو بدن است
			مانع مرگ می‌شود
			پاکی جان
پیامد عدم پرداخت	اموال	زکات	مصونیت از خستت نفس خویش (بخل)
			قبولی نماز
			حرکت بر مسیر فطرت
			پاکی جان
پیامد عدم پرداخت	اموال	زکات	اموال بہ معنای اخص
			بہ طور کلی
			زکات فطرہ
			بدن را از سیاہی معاصی پاک می‌کند
پیامد عدم پرداخت	اموال	زکات فطرہ	سبب نمو بدن است
			مانع مرگ می‌شود
			پاکی جان
			بدن را از سیاہی معاصی پاک می‌کند

(منبع: نویسنده)

باتوجه به پیامدهایی که پرداخت صدقه بر روح و بدن انسان دارد، بتردید موضوع تربیت شامل جسم و روح انسان است، زیرا هم از رشد و نمو بدن یاد می‌شود و هم مانع ظهور رذائل اخلاقی چون خست در انسان می‌شود؛ اما در مورد پیامدهای عدم پرداخت می‌توان اذعان کرد موارد مذکور در جدول، جزو مواردی هستند که پیامدهای روحی دنیوی دارند؛ اما مواردی چون افتادن در آتش دوزخ، درآوردن مال به صورت ماری گزنده بر دور گردن فرد در آخرت و حرام شدن بهشت که در جداول دیگر ذکر شده‌اند، پیامدهای اخروی هستند که در نهایت ذکر آنها می‌تواند بر روح هر فرد اثری اندازی داشته باشند.

شهید مطهری در توصیف ابعاد استعداد های روحی به ۵ بعد اشاره می‌کنند: «استعداد عقلی (علمی و حقیقت جویی)، استعداد اخلاقی (وجدان اخلاقی)، استعداد دینی، استعداد هنری و ذوقی و استعداد خلاقیت» (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۵۵). در بررسی پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه می‌توان ملاحظه کرد که اسلام از ۵ مورد فوق در اینجا، به استعداد اخلاقی و استعداد دینی اشاره دارد، زیرا برای نمونه، پیشگیری از خست یا آسان کردن انجام بدی برای او در حوزه استعداد اخلاقی و حرکت در مسیر فطرت یا قبولی نماز در حوزه استعداد دینی است. در نهایت، جسم و روح ارتباط متقابل دارند و «به قول حکما، النَّفْسُ وَ الْبَدَنُ يَتَعَاكِسَانِ اِجَاباً وَ اَعْدَاداً؛ بدن در روان اثر می‌گذارد و روان در بدن» (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۱۰۲) که در قالب پیامدهایی چون لعن بدن یا عدم بهره‌مندی از روزه قابل تصور است، زیرا روزه عبادتی بدنی و روحی است که با عدم پرداخت زکات فطره، انسان از پیامدهای معنوی و مادی آن متقابلاً محروم خواهد شد. در همین استعداد دینی است که فقه و تربیت در کنار هم قرار می‌گیرند، زیرا موضوع فقه، رفتار مکلف است و این یعنی یکی از ابعاد تربیت، موضوع فقه است و در نتیجه، نگاه تربیت نگاهی کلانتر از فقه در این باره است.

۲-۳- مبانی تربیت در راهکار تبیین پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه

ایشان در مورد مبانی تربیت به دو گروه از مبانی عام و خاص اشاره می‌کنند و ذیل مبانی عام به قابلیت تغییر انسان نسبت به سایر موجودات (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۲۸۸) و مرکب بودن انسان (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۴۵۲) و ذیل مبانی خاص به همان استعدادهای پنجگانه اشاره کرده‌اند.

در حوزه مبانی عام، توجه به پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه خود گواه این است که انسان موجودی تغییرپذیر است و حداکثر و حداقل این تغییر را نیز به خوبی نشان می‌دهد. به علاوه، سخن گفتن از پیامدهای اخروی و دنیوی پرداخت و عدم پرداخت صدقه در جدول ۲ نشان می‌دهد که انسان به دلیل مرکب بودن از روح و ماده میان گرایشهای مادی و معنوی در حال حرکت است و روایات ناظر به این احوالات بوده و از هر دوی این گرایشها برای سوق دادن انسان به پرداخت صدقه در معنای اعم آن بهره برده‌اند.

جدول ۲- پیامدهای اخروی و دنیوی پرداخت و عدم پرداخت صدقه

تدبیر در آخرت	آگاهی بر پریشانی آخرت	پیامدهای اخروی	زکات	پرداخت
جبران و ضمانت خدا از آنچه فرد از دست داده	اعطای ده تا صد هزار و بیشتر پاداش در قبال يك عطا	پیامدهای اخروی	زکات	پرداخت
رستگاری	همراه با نماز موجب تقرب مسلمانان است	پیامدهای دنیوی		
امید زیادت نعمت	خداوند دارایی تو را زیاد کند	پیامدهای اخروی		
ادای شکر نعمتهای پروردگار عزوجل	جبران و ضمانت خدا از آنچه فرد از دست داده	پیامدهای دنیوی		
حفظ دارایی و اموال	برکت مال	پیامدهای اخروی		
تحریر ثروتمندان بر دعا، تضرع و ترس از اینکه مثل فقرا نشوند	موعظه و عبرت بودن فقرا برای ثروتمندان	پیامدهای دنیوی		
افزایش ثروت و دارایی	افزایش روزی	پیامدهای اخروی		
آزمون در امواتان	موجب افزونی است	پیامدهای دنیوی		
پاداش ده برابری تا صد هزار و بیشتر برای يك عطا	واداشتن آنها به صبر (پایداری) با آزمون در جانها	پیامدهای اخروی		
سبب روزی	اجابت طلب هر خیر	پیامدهای دنیوی		
تسهیل امور	پرورش مال	پیامدهای اخروی		
پاکی اموال	تأمین و حفظ داراییهای توانگران	پیامدهای دنیوی		
سود رسیدن به فرد پس از مرگ	نجات از سختی روز قیامت	پیامدهای اخروی	صدقه	پرداخت
برطرف کردن عذاب قبر	افزایش حسنات در روز قیامت	پیامدهای دنیوی		
آخرت طلبی	تداوم عمل انسان پس از مرگ	پیامدهای اخروی		
اندوخته اخروی	ایمنی در آخرت	پیامدهای دنیوی		
پاداشی ارجمند	مانع ورود فرشته عذاب از طرف دستها بر میت	پیامدهای اخروی		
رستگاری		پیامدهای دنیوی		
پوشاندن گناهان	سیاه کردن روی ابلیس	پیامدهای اخروی		
آمزش انسان	پاک مردن	پیامدهای دنیوی		
سایه‌های در قیامت	ثواب کثیر	پیامدهای اخروی		
بهترین مال و اندوخته انسان	شکستن پشت شیطان	پیامدهای دنیوی		
افزایش پاداش در روز قیامت	دوری شیطان از انسان	پیامدهای اخروی		
دورکردن گرمای گور	بخشش گناه زناي مرد عابد	پیامدهای دنیوی		
غلبه صدقه بر گناه	دریافت پاداش	پیامدهای اخروی		
برگرداندن سند قبض روح به فرشته مرگ	تساوی اجر صدقه دهنده و رساننده صدقه	پیامدهای دنیوی		
خداوند صدقه شما را مثل بزرگ کردن فرزندان توسط شما، بزرگ می‌کند تا روز قیامت با صدقه خویش دیدار کنید، درحالی‌که مثل کوه احد باشد	پاداش قرض دادن به خدا به ازای یک ده تا ۷۰۰ برابر	پیامدهای اخروی		
	صدقه را از اهلش قبول می‌کند و به آن پاداش می‌دهد	پیامدهای دنیوی		

دفع ۷۰ نوع بلا	آسودگی و کامیابی در دنیا	پیامدهای دنیوی	صدقه	پرداخت
برکت	پاکی و گوارایی تجارت			
دورکننده نحوست شب	کسب و افزایش روزی			
جلوگیری از پیشامدهای ناگوار	حفظ و بیمه اموال			
رفع تهدیدکننده آشکار و پنهان سلامت انسان	آسان شدن انجام کار خیر برای کسی که اراده کرده است			
سلامتی تن و سلامتی سفر	رسیدن خیر صدقه دادن پدر به فرزندان پس از مرگ او			
استجاب قطعی دعا	سلامت انسان و متعلقاتش در سفر			
دفع (مطلق) بلا	اعطای عوض آن توسط خداوند			
گشودن درهای شادمانی و طول عمر و پیروزی	ایمنی در دنیا			
	موجب افزونی است			
آشکارشدن ثمره صدقه در کمترین زمان	روزی را با دادن صدقه فرو کشید و به دست آورید، خدا نخواست روزی بنده‌های مؤمن از آنجا باشد که پیش‌بینی کنند و امید دارند			
تمکّن (در برابر یکی، ده برابر تا صد هزار برابر و پیش از آن می‌دهد)				
ذخیره مال	دفع شر آسمانی آن روز			
صدقه‌ای برای خودت ^۱	شفای سریع بیمار			
دفع فقر و نداری	دفع حمله حیوان درنده			
درمان فقر	پاداش دنیوی			
افزایش عمر	دفع آتش سوزی			
تبدیل بدبختی به خوشبختی	دفع غرق شدن			
عدم کاسته شدن از مال	افزایش روزی و دارایی			
دفع قضای حتمی	فرود روزی			
خاموش کردن لغزشهای انسان	دفع ویرانی			
پیشگیری از گرسنگی	پاکیزه کردن اموال			
نجات‌دهنده از ستمها و ظالم	رفع نگرانی			
حفظ ایمان	رفع غم و اندوه			
دورکننده شومی روز	دفع ماندن زیر آوار			
جبران زکاتی که از مالش کم شده از سوی خداوند	پیامدهای اخروی	زکات فطره		
جبران زکاتی که از مالش کم شده از سوی خداوند	پیامدهای دنیوی			

درخواست بازگشت به دنیا در وقت مرگ (۲ بار)	به زودی روز قیامت آنچه را که در بخشیدنش بخل مسوزیدند، چون طوقی به گردنشان خواهند آویخت	پیامدهای اخروی	زکات	عدم پرداخت		
عدم پذیرش نماز	مرگ به دین یهودی یا نصرانی					
نمازش بحاصل است	مؤمن نیست					
مؤاخذه توانگران در روز قیامت	دزد هستند					
عدم حرمت و احترام فرد	عدم مسلمانی وی					
تبدیل دارایی او به صورت افعی اقرع دارای دو نیش یا دو خال سیاه بر چشمانش که او از آن فرار کند، اما آن مار او را خرد کند	خداوند عَزَّوَجَلَّ در روز قیامت گروهی را از گورهایشان برساند، درحالیکه دستهای آنان به گردنشان بسته شده است به طوری که نمیتوانند با آنها به اندازه یک سرانگشت چیزی بردارند. همراه ایشان، فرشتگانی هستند که به شدت آنها را توبیخ میکنند	پیامدهای دنیوی	زکات		عدم پرداخت	
لعن مال (۳ بار)	از بین رفتن مال در خشکی و دریا (۳ بار)					
امام زمان عجلالله تعالی فرجه الشریف زکات نداده را دستگیر و گردن میزند	مرگ و میر چهارپایان	پیامدهای اخروی	صدقه			عدم پرداخت
درآوردن مال به صورت ماری گزنده بر دور گردن فرد در آخرت	ملعون (عدم برخورداری از رحمت خدا)					
پیامدهای دنیوی	عدم کفایت مال فرد	پیامدهای دنیوی	صدقه			

(منبع: نویسنده)

در حوزه مبانی خاص، استعداد جسمی و استعداد فطری مطرح هستند که نخستین استعداد فطری، استعداد عقلانی است که به تعبیر ایشان، «انسان، دانش و آگاهی را تنها از آن جهت که او را بر طبیعت مسلط می‌کند و به سود زندگی مادی اوست، نمی‌خواهد. در انسان غریزه حقیقت‌جویی و تحقیق وجود دارد» (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲۲، ص ۲۷۶). «انسان یک عطش روحی و معنوی دارد که سیراب ناشدنی است و «خواستن» همیشه در وجود او هست، و همچنین میل و رغبت به دانستن «مَنْهُومَانِ لَا يَشْبَعَانِ: طَالِبُ عِلْمٍ وَ طَالِبُ دُنْيَا» (نهج البلاغه، حکمت ۴۵۷)، اینها برای انسان حدیقف ندارد. این امتیاز خاصی است که انسان دارد، و همین خواستن نامحدود محرک این ماشین است و او را از مرحله‌ای به مرحله‌ای می‌برد و در نهایت امر، انسان جز با رسیدن به خدای خودش و پیوسته شدن این دو سر حلقه به یکدیگر آرام نمی‌گیرد «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۱۳، ص ۷۸۵).

استعداد عقلی در ارتباط مستقیم با خود موضوع پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه است، زیرا علل الشرایع از منظر شیعه و مقاصد الشریعه از نظر اهل سنت دارای اهمیت هستند و پرداختن به پیامدهای این رفتار مکلف نیز نوعی سخن‌گفتن از حقیقت است. حقیقت رفتار پرداخت یا عدم پرداخت صدقه در دنیا و آخرت، می‌تواند سؤال ذهنی مکلف باشد و درعین حال، با بیان پیامدهای آن در دنیا و آخرت در روایات، کشف حقیقت این فعل و ترک فعل آشکار خواهد شد.

دوم، «استعدادهای اخلاقی یا به تعبیر امروز ارزشهای انسانی که در انسان هست که شکوفاشدن و تجلی کردن اینها فرع بر این است که جامعه‌ای باشد. مثلاً در انسان استعداد انفاق، جود و بخشندگی هست. اگر جامعه‌ای نباشد، بخشندگی موضوع پیدا نمی‌کند، انسان نمی‌تواند این استعداد خودش را به ظهور برساند؛ یعنی تجلی این استعداد احتیاج دارد که جامعه‌ای باشد و افراد دیگری باشند» (مطهری، ۱۳۸۸، ج ۱۵، ص ۵۴۳). از این رو است که در روایات نیز به پیامدهای اجتماعی پرداخت و عدم پرداخت صدقه اشاره شده که در جدول ۳ قابل مشاهده است:

جدول ۳- پیامدهای اجتماعی پرداخت و عدم پرداخت صدقه

استجاب دعا در حق صدقه دهنده	استجاب دعای فقیر برای بیماران	صدقه	پیامدهای اجتماعی پرداخت برای زندگان
پرداخت بدهکاری (ادای دین)	زیادت نعمت		
افزایش خیر و فراوانی	ممانعت از دزدی دزدان از مال کاروان		
تقویت و یاری درویشان بر امر دین	رأفت و رحم به ضعفا و پریشان حالان	زکات	
مشارکت فقرا در معاش	تأمین قوت تهیدستان		
هیچ مسلمانی نیازمند نماند	کمک به مستمندان		
مهرورزی به بینوایان	افزایش دارایی توانگران		
استدام خیر و خوبی	آزمودن توانگران		
تأمین قوت تهیدستان	موعظه و پند برای ثروتمندان تا با دیدن بدبختیهای بینوایان، یاد بینوایی آخرت افتند		
تحریص بر مواسات در امر معاش و همدردی با فقرا	تحریص به دادن زکات به پاس نعمتهای خدا	صدقه	
فراگیری بلا بر امت			
دریغ زمین از برکت خود در انواع زراعت، میوهها و معادن	عموم آنان جز در این مورد هلاک نشوند (هلاکت امته)	زکات	
تهیدستی فقیران			

(منبع: نویسنده)

روابط اجتماعی انسانها روابط پیچیده‌ای هستند که دارای ابعاد مختلف هستند. از این رو، برخی روایات مربوط به پیامدها، معطوف به شخص خاصی هستند و پیامدهای پرداخت صدقه به آنان را مدنظر قرار داده که در جدول ۴ قابل مشاهده است:

جدول ۴- پیامدهای پرداخت صدقه به توانگر، گنهکار، دشمن اهل البیت علیهم السلام و ناصبی

پیامد صدقه به توانگر	عبرت گرفتن توانگر و انفاق از آنچه خداوند عطایش کرده است
پیامد صدقه به گنهکار	حفظ گنهکار از معصیت
پیامد صدقه به دشمن اهل البیت <small>علیهم السلام</small>	دزد در حرم خداست
پیامد صدقه به ناصبی	گناه کرده است

(منبع: نویسنده)

علاوه بر منابع روایی (نوری، بیتا، ج ۱۳، ص ۹۶)، در منابع فقهی نیز در تفاوت میان صدقه و قرض اشاره می‌شود که صدقه به شخص نیازمند لزوماً اعطا نمی‌شود؛ اما در قرض غالباً فرد نیازمند است و از این رو، پاداش قرض هیچ‌ده برابر و صدقه ده برابر است (جبعی عاملی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۱۱)؛ بنابراین، پرداخت صدقه به عنوان راهکاری استفاده می‌شود که فضیلت‌های فردی یا اجتماعی را در فرد زنده می‌کند. برای نمونه، در صدقه به توانگر، استعداد اخلاقی کمک به هم‌نوع و استعداد دینی توجه به پروردگار زنده می‌شود و در صدقه به گناهکار، فضیلت فردی حفظ او از گناه در فرد ایجاد می‌شود که البته می‌تواند بر فضیلت‌های اجتماعی نیز مثل عدم آزار رساندن به دیگران مؤثر باشد. عدم پرداخت صدقه به ناصبی یا دشمن اهل البیت علیهم السلام نیز با توجه به پیامدها در حوزه استعداد دینی و سپس در حوزه فضیلت‌های اجتماعی مؤثر است، زیرا در قالب تنظیم رابطه با خدا (دزدی در حرم الهی یا گناهکاری)، روابط انسان را در جامعه تنظیم می‌کند و انسان را از هم‌نشینی با برخی افراد برحذر می‌دارد. در منابع فقهی نیز جواز پرداخت صدقه به اهل سنت، کافر ذمی و ثروتمند مطرح است (مروارید، ۱۴۱۰، ج ۳۱، ص ۱۳۴؛ زین‌الدین، ۱۴۱۳، ج ۶، ص ۱۷۱) و حتی از رجحان آن در هنگامی صحبت شده که از خویشاوندان شخص هستند (نجفی، ۱۳۷۳، ص ۵۴۰)؛ برخلاف ناصبی و کافر حربی هر چند از اقربای فرد باشند (زین‌الدین، ۱۴۱۳، ج ۶، ص ۱۷۱).

تعبیر دیگر و عام‌تر از استعداد اخلاقی، فضیلت است، زیرا فضیلت فردی و اجتماعی است؛ اما استعداد اخلاقی صرفاً اجتماعی است. فضیلت، «اموری هست که انسان به آنها گرایش دارد، نه به دلیل اینکه منفعت است؛ بلکه به دلیل اینکه فضیلت و «خیر عقلانی» است. منفعت، خیر حسی و فضیلت، خیر عقلی است. «فضیلت» مانند گرایش انسان به راستی از آن جهت که راستی است و در مقابل، تنفر از دروغ است» (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۴۹۶). از این رو، در روایات مشاهده می‌شود که این پیامدها حتی امواتی را دربر می‌گیرد که زندگی اجتماعی دنیوی ندارند و نمی‌توانند منفعتی مادی به شخص صدقه دهنده برسانند (هر چند دعای اموات برای صدقه دهنده پذیرفته می‌شود)؛ اما به جهت پرداخت صدقه به فقیر در یک رابطه سه‌گانه این پیامدها شامل دو انسان زنده (پرداخت کننده و دریافت کننده صدقه) و یک انسان میت است که در جدول ۵ قابل مشاهده است. در نهایت، باید دانست

پیامد صدقه برای اموات برای همه طرفین، حتی برای صدقه دهنده تماماً اخروی است و در کتب فقهی (مروارید، ۱۴۱۰، ج ۳۴، ص ۳۳۱) نیز از صحت و ثواب آن بحث شده است.

جدول ۵- پیامدهای پرداخت صدقه برای اموات و اهداکننده صدقه

برآورده شدن ۱۰۰۰ حاجت میت	اموات	پیامدهای پرداخت صدقه برای اموات و اهداکننده صدقه
پوشاندن ۱۰۰۰ جامه بر میت		
تزیین میت با ۱۰۰۰ حوری		
شادمانی میت		
وارد شدن ۷۰۰۰۰ ملک با طبقی از نور بر قبر میت		
هدیه به مردگان		
اعطای ۱۰۰۰ شهر در بهشت به میت		
نورانی شدن قبر		
سلام فرشتگان به میت		
فراخی قبر		
بهشتی شدن صدقه‌دهنده به دلیل مهربانی با امواتش با اعطای صدقه	اهداکننده صدقه	

(منبع: نویسنده)

سوم، استعداد دینی است که ایشان در توضیح آن می‌فرماید: «فطرت، یکی به معنای فطرت ادراکی است که به این معنا «دین فطری است» یا بگوییم «توحید فطری است»؛ یعنی از نظر ادراکی فطری است. دوم فطرت احساسی است؛ یعنی توجه به خدا و حتی توجه به دستوره‌های دین [به‌گونه‌ای است که] احساسات انسان، انسان را به سوی خدا و به سوی دین می‌کشاند. این، دو مطلب است. یک وقت می‌گوییم انسان بالفطره خدا را می‌فهمد، و یک وقت می‌گوییم انسان بالفطره به سوی خدا گرایش و کشش دارد و جذب می‌شود» (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۶۱۴). سپس در توضیح مورد دوم، می‌نویسد: «یکی از مختصات دین اسلام این است که همه تمایلات فطری انسان را در نظر گرفته، هیچکدام را از قلم نینداخته و برای هیچکدام سهم بیشتری از حق طبیعی آنها نداده است. معنی فطری بودن قوانین اسلامی هماهنگی آن قوانین و عدم ضدیت آنها با فطریات بشر است؛ یعنی اسلام گذشته از اینکه از نظر ایمان و پرستش خدا پرورش‌دهنده یک احساس فطری است، از نظر قوانین و مقررات نیز با فطرت و طبیعت و احتیاجات واقعی بشر هماهنگ است» (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۴۰۵). اظهر این قوانین، وجوب زکات است که طبق حدیثی از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم «الإسلام عَشْرَةٌ أَسْهُمٌ وَقَدْ خَابَ مَنْ لَا سَهْمَ لَهُ فِيهَا: أَوَّلُهَا: شَهَادَةُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَهِيَ الْكَلِمَةُ، وَالثَّانِيَةُ: الصَّلَاةُ وَهِيَ الظُّهُرُ، وَالثَّلَاثَةُ: الزَّكَاةُ وَهِيَ الْفِطْرَةُ، وَالرَّابِعَةُ: الصَّوْمُ وَهِيَ الْجَنَّةُ، وَالخَامِسَةُ: الْحَجُّ وَهِيَ الشَّرِيعَةُ، وَالسَّادِسَةُ: الْجِهَادُ وَهُوَ الْعِزُّ، وَالسَّابِعَةُ: الْأَمْرُ بِالْمَعْرُوفِ وَهُوَ الْوَفَاءُ، وَالثَّامِنَةُ: التَّهْيِئَةُ عَنِ الْمَنْكَرِ وَ

هُوَ الْحُجَّةُ، وَالتَّاسِعَةُ: الْجَمَاعَةُ وَهِيَ الْأَلْفَةُ، وَالْعَاشِرَةُ: الطَّاعَةُ وَهِيَ الْعِصْمَةُ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۲، ص ۲۱۲-۲۱۳) زکات، فطرت (اسلام) خوانده شده است. به کار بردن لفظ فطرت برای اسلام و از سوی دیگر، توجه به فطرت انسان به خوبی می‌رساند که تطبیق این دو فطرت در دین اسلام و برشمردن اثری چون در مسیر فطرت بودن برای پرداخت کننده زکات، از درجه اهمیت بالایی برخوردار است که هر کس که منکر زکات باشد، از دین خارج خواهد بود. به علاوه، روایات، پیامد پرداخت زکات را از روی بی میلی و چشم‌داشت به بهشت، امروز و فردا کردن و منت نهادن در پرداخت صدقه در جدول ۶ خلاصه کرده‌اند:

جدول ۶- پیامد پرداخت زکات از روی بی میلی و چشم‌داشت به بهشت، امروز و فردا کردن و منت نهادن

کار بیهوده	پیامد پرداخت زکات از روی بی میلی و چشم امید داشتن به بهشت در قبال آن
نادانی به سنت [الهی]	
مغبنوی نسبت به پاداش	
طولانی شدن پشیمانی	
ناگواری احسان	پیامد امروز و فردا کردن در پرداخت صدقه
شکنجه روح	
بطلان صدقه	پیامد منت نهادن در هنگام پرداخت صدقه

(منبع: نویسنده)

اسلام حتی در موضوعی چون زکات که از نظر فقهی امری واجب و نیازمند به نیت است، به این حس فطری انسان؛ یعنی ایمان و تقرب به خداوند توجه کرده و پیامدهای عدم توجه به او را در پرداخت زکات طرح کرده است. در مقابل برای صدقه، از پیامدهای با دست خود صدقه دادن را مطرح کرده که مهم‌ترین اثر آن رهایی از وسوسه ترک پرداخت صدقه است. پیامد امروز و فردا کردن در پرداخت صدقه نیز شکنجه روح و ناگواری احسان را ذکر کرده است، زیرا این کار اثر منفی تربیتی بر فرد دارد و منت نهادن نیز بطلان صدقه را در پی دارد، زیرا انسان با منت نهادن هم بر نفس خود و هم بر نفس فقیر تأثیر منفی دارد. تفاوت بیان درباره صدقه و زکات شاید به حکم این دو در فقه بازگردد، زیرا صدقه، مستحب، ولی زکات، واجب است و از اینرو، با روایات فوق بر قصد تقرب در انجام زکات تأکید دارند و در مورد صدقه که انجام آن بر ترکش رجحان دارد، موانع ترکش؛ یعنی با دست خود صدقه دادن را مدنظر قرار داده است که در جدول ۷ قابل مشاهده است:

جدول ۷- پیامد با دست خود صدقه دادن

رهایی از وسوسه‌های عدم پرداخت صدقه توسط هفتاد شیطان	پیامد با دست خود صدقه دادن
دفع هفتاد نوع بلا	
دفع مرگ بد	

(منبع: نویسنده)

علاوه بر این، روایات با بیان پیامدهای صدقه آشکار و پنهان به خوبی حرکت به سوی احساس فطری پرستش پروردگار را به خوبی در جدول ۸ نشان می‌دهند که پیامدهای صدقه آشکار همگی دنیوی؛ اما پیامدهای صدقه پنهان اعم از دنیوی و اخروی است و مهمترین اثر آن تقرب الهی است.

جدول ۸- پیامدهای صدقه پنهان و آشکار

پیامدهای صدقه پنهانی			پیامدهای صدقه آشکار
تقرب الهی	ازدیاد مال	تقدیر خداوند از اعمالش	دفع هفتاد نوع بلا
آسان کردن حساب	تأخیر اجل	دفع مرگ سخت	دفع مرگ دل خراش
قرارگرفتن در سایه عرش الهی در قیامت	فرونشاندن آتش برخاسته از ناپکاری‌ها و اعمال ناروا	اطلاع مردم از صدقه فرد در قیامت	به بار نشاندن مال و ثروت
پوشاندن لغزشها و گناهان	فرونشاندن خشم خدا	دفع ۷۰ بلا	افزایش عمر
پاک‌کننده گناهان به ویژه گناهان کبیره	پاداشی آشکار	دفع ۷۰ نوع مرگ بد	
	افزایش عمر	ازبین برنده فقر	

(منبع: نویسنده)

در مورد سایر مبانی خاص تربیت مثل استعداد خلاقیت یا استعداد هنری نمی‌توان در روایات پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه برای آنها مطلبی یافت.

۳-۳- ویژگی‌های تربیت در راهکار تبیین پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه

از نظر شهید مطهری، مکتب تربیتی اسلام دارای ویژگی‌های خاصی است. نخست، خدامحوری است؛ بدین معنا که «پیغمبر هم می‌خواهد مظهر ربوبیت خدا بشود و بشر را تربیت کند و مکتب تربیتی و تکمیلی آورده است، در

همان اول از نظام تکمیلی، نظام تربیتی و تکاملی عالم سخن می‌گوید: ببین خدای آفریننده، انسان، این گل سرسبد آفرینش را از چه نقصی به این حد کمال رسانده است! (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲۸، ص ۶۶۵). «حال، انسان اگر خدای خودش را، خدای آفریننده را، خدایی که رب انسان است و او را از مرحله خون بسته به مرحله انسان زیست‌شناسی و از مرحله ابتدای زیست‌شناسی به مرحله انسان متمدن و فرهنگی رسانده است، در نظر بگیرد و اینها را توجه داشته باشد چه تشخیص می‌دهد؟ خدا را رب و عالم را دستگاه تربیت و تکمیل می‌شناسد، سر در اطاعت پروردگار می‌گذارد و خدا را بندگی می‌کند و می‌داند که این بندگی خدا در مسیر تکامل و مربوطیت خود اوست» (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲۸، ص ۶۶۸). در روایات پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه به خوبی خدامحوری به عنوان ویژگی تربیت اسلامی در جدول ۹ قابل رؤیت است:

جدول ۹- پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه در ارتباط با خداوند

بودن در سایه عرش الهی	ضبط و دریافت صدقه توسط خود خداوند	صدقه	پیامدهای پرداخت
حمایت در ظلّ خداوند	تجارت با خدا		
محبوبیت نزد پروردگار	رضایت خداوند		
خشنودی و رضوان خداوند	رحمت خدا		
فرونشاندن خشم خدا	پرورش صدقه توسط خداوند		
دوستی با پروردگار	تقرب و نزدیکی انسان به خدا		
اعطای عوض بهتر و بیشتر از آن توسط خداوند			
فرونشاندن خشم خدا	اعطای سه خصلت هدایت، رحمت و صلواتی از جانب خدا	زکات	پیامدهای عدم پرداخت
		صدقه	
مشرک به خدا	به زور ستاندن زکات توسط خداوند از کسی که زکات نمی‌دهد	زکات	
کافر بودن به خدا	خیانت به خدا		

(منبع: نویسنده)

این روایات، جایگاه خداوند را در انجام یک عمل واجب و یک عمل مستحب توأمان نشان می‌دهد و در این روش تربیتی، با بیان پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه و زکات، جایگاه مکلف را نسبت به فعل یا ترک

افعال مذکور نزد پروردگار روشن می‌کند. در مسیر تربیتی اسلام در راهکار مذکور، خدامحوری تا حدی است که مستقیماً از خشنودی یا عدم خشنودی خداوند سخن گفته می‌شود یا عدم پرداخت مساوی با کفر و عدم ایمان به پروردگار خواهد بود.

دوم، جامعیت است که شامل توجه به ابعاد فردی و اجتماعی، همگانی بودن و توجه به ابعاد متفاوت وجودی انسان است. در مورد ابعاد فردی، با رجوع به جدول ۲ بخش مربوط به پیامدهای دنیوی پرداخت صدقه و زکات می‌توان بیشتر ابعاد فردی را مانند سلامت جسم و روان، افزایش مال، دفع بلا و مرگ و موارد مشابه مشاهده کرد و در مورد پیامدهای اجتماعی نیز در جدول ۳ به موارد بسیاری اشاره شده است.

همگانی بودن، دیگر بعد ویژگی جامعیت است. «مردم را به سوی پروردگارت بخوان. اولاً که می‌فرماید: «به سوی پروردگارت»، جهت حرکت را نشان می‌دهد: به سوی خدا. با چه ابزار و وسیله‌ای؟ سه امر ذکر می‌کند: یکی حکمت، یکی موعظه حسنه و دیگر جدال به احسن. در مورد افرادی که سطح تفکر و تعقلشان بالاست، حکمت، و در مورد مردمی که تحت تأثیر احساسات خودشان هستند، موعظه و اندرز، و مخالفانی که می‌آیند مجادله می‌کنند، تو هم با آنها به نحو احسن مجادله کن» (مطهری، ۱۳۸۸، ج ۱۵، ص ۸۶). همگانی بودن در این گروه از روایات بدین گونه است که از روشهای دوگانه تبشیر و انذار بهره می‌برد، زیرا برای آنان که روحیه پذیرش بالاتری دارند، از تبشیر و برای آنان که اهل مقاومت هستند، از انذار بهره می‌برد. به علاوه، افزون بر منابع روایی (حرعاملی، بیتا، ج ۹: ۸۳)، در برخی منابع فقهی از جواز پرداخت صدقه توسط کودکان (خوانساری، ۱۴۰۵، ج ۴، ص ۱۲) و جواز اقرار صغیر ممیز نسبت به صدقه (محمودی دشتی، ۱۳۷۳، ص ۱۹۵) هم سخن به میان آمده است ۱ که نشان می‌دهد در این موضوع شرایط تکلیف محدودیتی برای عرضه این روش تربیتی به حساب نمی‌آید. توجه به ابعاد متفاوت وجودی انسان نیز در جدول ۱ به تصویر کشیده شده و تأثیر آن بر روحیات فرد و همچنین جسم وی مطرح شده است. همچنین، جداول مربوط به استعداد های انسان نیز می‌تواند در این باره مورد توجه باشند.

اعتدال و هماهنگی؛ یعنی «کمال انسان در تعادل و توازن اوست؛ یعنی انسان با داشتن این همه استعداد های گوناگون آن وقت انسان کامل است که فقط به سوی یک استعداد گرایش پیدا نکند و استعداد های دیگرش را مهمل و معطل نگذارد و همه را در یک وضع متعادل و متوازن، همراه هم رشد دهد که علما می‌گویند اساساً حقیقت عدل به توازن و هماهنگی برمی‌گردد» (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲۳، ص ۱۱۲). تعادل و هماهنگی میان استعداد های انسان در غالب این روایات قابل رؤیت است، زیرا هر جا از پیامدهای فردی، دنیوی و جسمی صحبت می‌کند، به پیامدهای اجتماعی، اخروی و روحی نیز اشاره می‌کند.

انسان مدار بودن؛ یعنی «مکتب تربیتی انسانی، مکتبی است که هدف آن بیرون از خود انسان نیست، یعنی بر

۱. البته برخی فقیهان شیعه صدقه صبی را حتی اگر به سن ۱۰ سال رسیده باشد، صحیح نمی‌دانند (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۹۰).

اساس به کمال رساندن انسان است. این مکتب باید بر اساس پرورش استعدادها و نیروهای انسانی و تنظیم آنها باشد؛ یعنی حداکثر کاری که این مکتب می‌تواند انجام دهد، دو امر بیشتر نیست: یکی اینکه در راه شناخت استعدادهای انسانی انسان و پرورش دادن آنها و نه ضعیف کردن آنها کوشش کند، و دوم اینکه نظامی میان استعدادهای انسانی برقرار نماید که چون انسان از یک نوع آزادی خاصی در طبیعت برخوردار است، در اثر این نظام هیچ‌گونه افراط و تفریطی حکم فرما نباشد؛ یعنی هر نیرو و استعدادی حظّ خودش را ببرد و به بقیه تجاوز نکند» (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲۲، ص ۶۸۸-۶۸۹). استفاده از واژه «انسان» در روایات فوق به ویژه جدول ۲ به خوبی نشان می‌دهد که این راهکار نیز همچون سایر راهکارهای تربیتی بر محور انسان و اعتلای آن راه‌دهنده است. از بیان پیامدهای دنیوی و اخروی پرداخت و عدم پرداخت صدقه در معنای عام، می‌توان به این نتیجه رسید که ساختن دنیا و آخرت انسان، هدف مکتب تربیت اسلام است.

علاوه بر این، این انسان محوری بر محور کرامت و آزادی انسان است. «آن نقطه ای از روح انسان که اسلام روی آن دست گذاشته برای احیای اخلاق انسانی و برای اینکه انسان را به سوی اخلاق سوق بدهد، کرامت و عزت نفس است» (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲۲، ص ۳۹۶) و مقصود از آیه ۷۰ سوره اسرا نیز این است که «ما در خلقت و آفرینش، او را مکرم قرار دادیم؛ یعنی این کرامت و شرافت و بزرگواری را در سرشت و آفرینش او قرار دادیم، اصلاً کرامت و عزت و بزرگواری جزئی از سرشت انسان و در سرشت انسان است» (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲۲، ص ۶۶۶). کرامت مورد اشاره در این دو بند، کرامت اکتسابی و سپس کرامت ذاتی است که محل بحث در اینجا کرامت اکتسابی و به معنای دوری از پستی های نفس است و آنچه در راهکار مذکور مدنظر است، خساست و بخل است که در جدول ۱ به آن اشاره شد.

«آزادی برای رشد، امر فوق العاده مقدسی به شمار می‌رود» (مطهری، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۶۰). «آزادی، مفهومی است اعتباری و عملی که از استعداد طبیعی موجودی برای تکامل، اعتبار می‌شود» (مطهری، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۷۶). «حقیقت این است که آزادی انسانی جز با نظریه «فطرت»؛ یعنی اینکه انسان در مسیر حرکت جوهری عمومی جهان با بُعدی علاوه به جهان می‌آید و پایه اولی شخصیت او را همان بعد می‌سازد و سپس تحت تأثیر عوامل محیط تکمیل می‌شود و پرورش می‌یابد، قابل تصور نیست» (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۳۸۱). دوگانه پیامدهای پرداخت یا عدم پرداخت یا شیطان و خداوند یا بهشت و جهنم در روایات فوق به خوبی نشان می‌دهد که انسان از آزادی لازم برای انتخاب برخوردار است که در جدول ۱۰ قابل مشاهده است:

جدول ۱۰- پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه در ارتباط با بهشت و جهنم و مفاهیم مرتبط

گذرا از پل صراط		زکات	پیامدهای پرداخت
آسودگی و کامیابی در آخرت	اعطای درجه رفیع در بهشت	صدقه	
دفع آتش دوزخ	بهشت		
سپری در برابر آتش	سواری بر اسبان دارای زینهای یاقوت و زبرجد و بالهای بلند در جنات		
حرام گردانیدن جسد او بر آتش			
در آتش کشیده شدن روده‌هایش		زکات	پیامدهای عدم پرداخت
فروافتادن در آتش دوزخ	حرام شدن بهشت بر فرد	صدقه	

(منبع: نویسنده)

زندگی مدار در تربیت اسلامی؛ یعنی «در این تعلیمات، نه تنها مسائل زندگی و مسائل معنوی را با یکدیگر متناقض نمی‌داند، بلکه مسائل معنوی را وسیله‌سازش بیشتر با یک محیط زندگی سعادت‌مندان معرفی می‌کند» (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۵۶۵) و «هیچ شأنی از شئون زندگی بشر نیست، الا اینکه اسلام در آنجا قانونی وضع کرده است» (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲۱، ص ۴۷۳). زندگی مداری تربیت از دیدگاه شهید مطهری دقیقاً به تعالیم فقهی بازمی‌گردد. با مراجعه به کتب فقهی می‌توان در مورد زکات ابواب بسیاری را مشاهده کرد که مملو از احکام فقهی درباره آن هستند و درباره صدقه مستحب نیز مباحث بسیاری طرح شده است که پیش‌ازاین به برخی از مهمترین آنها اشاره شد.

۳-۴- اهداف تربیت در راهکار تبیین پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه

از اهداف تربیتی اسلام از دیدگاه شهید مطهری شامل مواردی چون تربیت جسم است که به معنای «پرورش جسم در حدود پرورش علمی، بهداشت، سلامت و تقویت جسم که جسم نیرو بگیرد، یک کمال است. در تربیت اسلامی مسئله پرورش جسم جزء اصول است» (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲۲، ص ۶۹۰-۶۹۱). از این رو است که «این اصل کلی در اسلام هست که هر چیزی که برای جسم انسان زیان داشته باشد، حرام است» (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۲۶۹). پرداخت یا عدم پرداخت صدقه با رفع بیماریها، دفع بلا و دفع مرگ ارتباط دارد که در جدول ۱ نشان داده شد. به علاوه، درجه اهمیت این مورد تا حدی است که اسلام بر اساس اوقات یا زمان نیز این موضوع را در دستور کار مکلفان قرار داده است که در جدول ۱۱ مشاهده می‌شود:

جدول ۱۱- پیامدهای پرداخت صدقه در اوقات خاص

برطرف کردن شومی آن روز	روی ابلیس را سیاه میکنند	پیامد صدقه در بامدادان
دفع بلا یا (۲ بار)	برطرف کردن بلاهای آسمانی آن روز از فرد	
دفع شر در آن روز		پیامد صدقه در ماه رمضان
آمزش		پیامد صدقه به هنگام سفر
سلامت سفر	برطرف کردن آنچه مایه ترس از تیرگی های روزگار و نگرانی هاست	
سلامت خود		پیامد صدقه در شب و روز عرفه
تقرب به خداوند		پیامد صدقه در ماه شعبان
پرورش مال توسط خداوند در آخرت	خداوند جسد او را بر آتش حرام گرداند	
	افزایش مال توسط خداوند در آخرت	پیامد صدقه در ماه رجب
پاداشی ارجمند که کسی در روز رستاخیز ندیده است		
پاداش دوبرابری صدقه در این روز نسبت به روزهای دیگر		پرداخت صدقه در روز جمعه
پاداش دوبرابری صدقه در این روز نسبت به روزهای دیگر		
پاداش هزار برابری صدقه در این شب نسبت به شب های دیگر		پرداخت صدقه در شب جمعه
روز ۲۶ ماه برای همه کارها به جز ازدواج و سفر خوب است، مگر با صدقه که بهره دارد		پرداخت صدقه در روز ۲۶ ماه
برطرف کردن شومی آن روز	دفع حیوان درنده در آن روز	پیامد صدقه در روز
ازدیاد مال	دفع مرگ بد در آن روز	
طولانی شدن عمر	دفع بلا و گرفتاری از آن روز	
برطرف کردن بلاهای آسمانی آن روز از فرد	ذوب کردن خطاها	
دفع غم و اندوه در آن روز	آمزش گناهان	پیامد صدقه در شب
برطرف کردن نحوست و شومی آن شب	دفع مرگ بد	
	دفع ۷۰ نوع بلا	
دفع شر آن شب	محو گناهان بزرگ	
دفع غم و اندوه در آن روز	آسان شدن حساب روز قیامت	
دفع حیوان درنده در آن روز	برطرف کردن بلاهای آسمانی آن شب	
دفع مرگ بد در آن روز	فرونشاندن خشم پروردگار	

(منبع: نویسنده)

فارغ از برخی پیامدهای اخروی، اکثر پیامدهایی که در این جدول ذکر شده‌اند، مرتبط به پیامدهای پرداخت صدقه بر وضعیت روحی و جسمی فرد صدقه‌دهنده است.

پس از تربیت جسم، نوبت به تربیت عقل می‌رسد. «اسلام، یک دین طرف‌دار عقل است و به نحو شدیدی هم روی این استعداد تکیه کرده؛ نه فقط با او مبارزه نکرده؛ بلکه از او کمک و تأیید خواسته است و تأیید خود را همیشه از عقل می‌خواهد» (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲۲، ص ۶۹۲). تأکید این گروه از روایات بر پیامدهای فعل و ترک فعل (پرداخت و عدم پرداخت صدقه) نیز به خوبی بر پیگیری عقل از پیامدهای اعمال ناشی از اراده فرد دلالت دارد. موضوع علت و معلول یکی از مباحث مهم در حوزه مباحث عقلی است که در موضوع پیامدهای پرداخت نیز این رابطه میان پیامدها به عنوان معلول و فعل یا ترک فعل انسان به عنوان علت برقرار است.

پرورش اراده در گام بعد قرار دارد. «انسان رشد یافته است که متحرک بالاراده است. میان اراده و عقل از یک طرف ارتباط است، و میان میل و شهوات از طرف دیگر. میل یک حالت انفعالی است. حیوان یا انسان که از روی میل کاری را انجام می‌دهد، به هر اندازه که تحت تأثیر میل باشد و با میل آن کار را بکند، آگاهی و فکر و عقل و اینها کنار می‌روند و بیشتر حالت غیراختیاری پیدا می‌کند. برعکس، وقتی انسان کاری را با اراده انجام می‌دهد، خودش [را] از بیرون می‌برد و از درون خودش تصمیم می‌گیرد» (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۱۳، ص ۷۲۸). در روایات پیامدهای عدم پرداخت صدقه، نتیجه نداشتن اراده یا کنترل بر نفس در انجام واجب پرداخت زکات و ترک عمل مستحبی پرداخت صدقه در قالب الفاظ و عبارات مختلف نشان داده شده است. دستورات در پرداخت صدقه یا زکات، بر شهوت مال پرستی و خست انسان و حتی عادات خوب پرداخت صدقه یا زکات در مقابل اراده تمرکز دارد.

در نهایت، پرورش ایمان است که پیش از این در قالب پرورش استعداد دینی به آن اشاره شد. در روایات مذکور با نشان دادن پیامدهای متفاوت پرداخت صدقه از سوی مؤمن و کافر، تأثیر ایمان را بر اعمال انسان در جدول ۱۲ نشان می‌دهد، زیرا پیامدهای پرداخت صدقه برای کافر صرفاً دنیوی و اندک است؛ اما پیامدهای پرداخت صدقه برای مؤمن، دنیوی و اخروی است. علاوه بر این، در حوزه اقتصادی، عوامل برکت مال شامل انفاق، ایمان و سایر عوامل است که با فقدان یکی از این عوامل، برکت در مال یا محقق نمی‌شود یا اثر حداقلی خواهد داشت.

جدول ۱۲- پیامدهای پرداخت صدقه کافر و مؤمن

عوض در دنیا	رفع بلاها	پیامدهای صدقه کافر
حفظ دارایی	در آخرت نصیبی ندارد	
	دفع بیمارها	
قرارگرفتن در سایه صدقه‌هاش در قیامت	رفع آفتهای دنیوی	پیامدهای صدقه مؤمن
دفع بدی و بلای آسمانی آن روز	رفع عذاب روز قیامت	
سپری در برابر آتش	رفع عذاب قبر	
رهایی از وسوسه‌های هفتاد شیطان	اعطای بهشت	
صدقه انسان مؤمن قبل از اینکه در دست سائل قرار بگیرد، به دست خدا می‌رسد	موعظه برای جمع کردن انسانهای متفرق	
	فضیلت و ثوابش از يك سال عبادت بیشتر است	

(منبع: نویسنده)

بحث و نتیجه‌گیری

باتوجه به پیامدهایی که پرداخت صدقه بر روح و بدن انسان دارد، بیتردید موضوع تربیت شامل جسم و روح انسان است، زیرا هم از رشد و نمو بدن یاد می‌شود و هم مانع ظهور رذائل اخلاقی چون خست در انسان می‌شود. ایشان در مورد مبانی تربیت به دو گروه از مبانی عام و خاص اشاره می‌کنند و ذیل مبانی عام به قابلیت تغییر انسان و مرکب بودن انسان و ذیل مبانی خاص به استعدادهای پنجگانه (استعداد عقلی، استعداد اخلاقی، استعداد دینی، استعداد هنری و ذوقی و استعداد خلاقیت) اشاره کرده‌اند. توجه به پیامدهای پرداخت و عدم پرداخت صدقه خود گواه این است که انسان موجودی تغییرپذیر است و حداکثر و حداقل این تغییر را نیز به خوبی نشان می‌دهد. به علاوه، سخن‌گفتن از پیامدهای اخروی و دنیوی پرداخت و عدم پرداخت صدقه مانند تدبیر در آخرت، حفظ دارایی و اموال و افزایش ثروت و دارایی نشان می‌دهد روایات از هر دوی این گرایشها برای سوق دادن انسان به پرداخت صدقه در معنای اعم آن بهره برده‌اند.

در حوزه مبانی خاص، استعداد جسمی و استعداد فطری مطرح هستند که نخستین استعداد فطری، استعداد عقلانی است. دوم، استعدادهای اخلاقی یا ارزشهای انسانی است که فرع بر وجود جامعه است که پیامدهای اجتماعی پرداخت و عدم پرداخت صدقه مانند افزایش خیر و فراوانی، کمک به مستمندان، مهرورزی به بینوایان، فراگیری بلا بر امت و تهیدستی فقیران ناظر به تقویت همین فضائل هستند. این فضائل حتی نسبت به اشخاصی

خاص مانند توانگران و گنهکاران یا دشمنان ائمه علیهم‌السلام و ناصبی‌ها مطرح می‌شود و از زندگان به مردگان می‌رسد. سوم، استعداد دینی است که در قالب پیامد پرداخت زکات از روی بی‌میلی و چشم‌داشت به بهشت، امروز و فردا کردن و منت‌نهادن، پیامد با دست خود صدقه دادن، پیامدهای صدقه پنهان و آشکار عیان می‌شود. از نظر شهید مطهری، مکتب تربیتی اسلام دارای ویژگی‌های خاصی است. در مسیر تربیتی اسلام در راهکار مذکور، خدامحوری تا حدی است که مستقیماً از خشنودی یا عدم خشنودی خداوند سخن گفته می‌شود یا عدم پرداخت مساوی با کفر و عدم ایمان به پروردگار خواهد بود. سپس، جامعیت است که شامل توجه به ابعاد فردی و اجتماعی، همگانی بودن و توجه به ابعاد متفاوت وجودی انسان است. این راهکار نیز همچون سایر راهکارهای تربیتی بر محور انسان و اعتلای آن است. اهداف تربیتی اسلام از دیدگاه شهید مطهری شامل مواردی چون تربیت جسم، عقل، اراده و ایمان قرار دارد که ابعاد آنها با پیامدهای پرداخت صدقه در اوقات خاص و پیامدهای پرداخت صدقه کافر و مؤمن آشکار می‌شوند.

فهرست منابع

۱. آخوند خراسانی، محمد کاظم (۱۴۰۶)، حاشیه المکاسب، الطبعة الاولى، تهران، وزارت ارشاد اسلامی.
۲. آملی، محمد تقی (بی‌تا). المکاسب و البیع تقرير بحث نائینی، الطبعة الاولى، قم، اسلامی.
۳. ابن بابویه قمی (صدوق)، محمد بن علی (۱۴۱۸). الهدایه فی الأصول و الفروع، الطبعة الاولى، قم، مؤسسة الإمام الهادي عليه السلام.
۴. اسدی حلی (علامه)، احمد بن محمد (۱۴۰۷)، المهذب البارع فی شرح المختصر النافع، الطبعة الاولى، قم، اسلامی.
۵. اصفهانی، محمد حسین (۱۴۱۹)، حاشیه المکاسب، تحقیق عباس محمد آل سباع، الطبعة الاولى، بیجا، ذوی القربی.
۶. بحر العلوم، سید محمد (۱۴۰۳)، بلغه الفقیه، الطبعة الرابعة، تهران، مکتبه الصادق عليه السلام.
۷. جبعی عاملی، زین الدین بن علی (۱۴۱۰)، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیه، الطبعة الاولى، قم، داوری.
۸. جبعی عاملی، زین الدین بن علی (بی‌تا)، مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیه.
۹. حر عاملی، محمد بن حسن (بی‌تا)، وسائل الشیعه، قم، مؤسسة آل البيت عليه السلام.
۱۰. حلی (محقق)، جعفر بن حسن (۱۴۰۷)، المعتبر فی شرح المختصر، الطبعة الاولى، قم، مؤسسه سید الشهداء عليه السلام.
۱۱. خوانساری، سید احمد (۱۴۰۵). جامع المدارک فی شرح المختصر النافع، الطبعة الثانية، تهران، صدوق.
۱۲. روحانی، سید محمد (۱۴۲۰)، المرتقی الی الفقه الارقی، الطبعة الاولى، تهران، دارالجلی.
۱۳. زین الدین، محمد امین (۱۴۱۳)، کلمه التقوی، الطبعة الثالثة، قم، مهر.
۱۴. سیوری، مقداد بن عبدالله (بی‌تا)، کنز العرفان فی فقه القرآن، قم، المکتبه المرتضویه.
۱۵. طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم (۱۴۲۳)، العروه الوثقی، الطبعة الاولى، قم، اسلامی.
۱۶. طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم (بی‌تا)، غایه القصوی، عباس قمی، تهران، المکتبه المرتضویه.
۱۷. علوی عاملی، سید احمد (بی‌تا)، مناهج الأخیار فی شرح الاستبصار، بیجا، بینا.
۱۸. قائدی، محمدرضا و گلشنی، علیرضا (۱۳۹۵)، روش تحلیل محتوا. از کمی گرای تا کیفی گرای. روشها و مدلها ی روان شناختی، ۷ (۲۳)، ۵۷-۸۲.
۱۹. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۸)، الکافی، الطبعة الاولى، قم، دارالحدیث.
۲۰. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳)، بحار الانوار، الطبعة الثالثة، بیجا، مؤسسه الوفاء.
۲۱. محمودی دشتی، علی اکبر (۱۳۷۳)، ادله اثبات دعوی، ۱۳۷۳، قم، مجمع الفکر الاسلامی.
۲۲. مروارید، علی اصغر (۱۴۱۰)، ینابیع الفقهیه، الطبعة الاولى، بیروت، دارالتراث.
۲۳. مطهری، مرتضی (۱۳۹۰)، مجموعه آثار ۱ و ۲، چاپ اول، تهران، صدرا.
۲۴. مطهری، مرتضی (۱۳۸۹)، مجموعه آثار ۱۱، ۱۳، ۲۱، ۲۲، ۲۳ و ۲۸، چاپ اول، تهران، صدرا.
۲۵. مطهری، مرتضی (۱۳۸۸)، مجموعه آثار ۱۵ (فلسفه تاریخ)، چاپ اول، تهران، صدرا.
۲۶. مطهری، مرتضی (۱۳۷۹)، یادداشت های استاد مطهری، چاپ اول، تهران، صدرا.
۲۷. مکی عاملی (شهید اول)، محمد بن جمال الدین (۱۴۱۲)، البیان، الطبعة الاولى، تهران، صدر.
۲۸. موسوی خمینی، سید روح الله (۱۴۲۱)، البیع، الطبعة الاولى، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۲۹. موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۹۰)، تحریر الوسیله، الطبعة الثانية، قم، اسماعیلیان.

۳۰. موسوی خویی، سید ابوالقاسم (بیتا)، مصباح الفقاهه فی المعاملات، قم، داوری.
۳۱. موسوی گلپایگانی، سید محمد رضا (۱۴۱۳)، ارشاد السائل، الطبعة الاولى، بیروت، دارالصفوه.
۳۲. موسوی گلپایگانی (۱۴۱۷)، سید محمد رضا؛ هدایه العباد، الطبعة الاولى، قم، دارالقرآن الکریم.
۳۳. نجفی، محمد حسن (۱۳۶۳)، جواهر الکلام، الطبعة الثانية، تهران، الاسلامیه.
۳۴. نجفی، محمد حسن (۱۳۷۳)، مجمع الرسائل، الطبعة الاولى، مشهد، مؤسسه حضرت صاحب الزمان عجل الله تعالی فرجه الشریف.
۳۵. نوری، میرزا حسین (بیتا)، مستدرک الوسائل، بیروت، مؤسسه آل البيت عليه السلام.
۳۶. همدانی، رضا (بیتا)، مصباح الفقیه، قم، المؤسسة الجعفریة.

پی‌نوشت:

۱. در مصادیقی چون شر نرساندن به مردم، نگه داشتن زبان و آنچه برای خواهر و دخترت میخری، همگی صدقه‌ای است برای خودت.